

Світлана Набок

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ НОРМАТИВНО-КОГНІТИВНОЇ РАМКИ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

У статті проаналізовано деякі аспекти процесу формування нормативно-когнітивної рамки сучасної політики пам'яті. Розглянуто особливості трансформації засад формування політики пам'яті на сучасному етапі у Німеччині, Франції, Польщі та Україні.

Ключові слова: політика пам'яті, нормативно-когнітивна рамка.

Svitlana Nabok *Tendencies of formation normative-cognitive framework modern memory policy. The article analyzes some aspects process of forming normative-cognitive framework modern politics of memory. Considered are peculiarities transformation of politics of memory at present stage in Germany, France, Poland and Ukraine*

Key words: politics of memory, normative-cognitive framework.

Спроби усвідомленого формування нормативно-когнітивних рамок колективної пам'яті, в тому числі на національному рівні, мають давню історію, проте політика пам'яті в сучасному розумінні, з відповідним закріпленням у нормативно-правовому полі на державному рівні, вперше комплексно була запроваджена у повоєнній Німеччині. Її метою було подолання нацистського минулого країни [1]. Загальний успіх політики денацифікації, а згодом і декомунізації (попри те, що в обох випадках успіх не був ані миттєвим, ані абсолютним) та постання об'єднаної Німеччини стали важливим досвідом як для самих німців, так і для інших посттоталітарних країн. Елементи німецької політики денаци-

Набок Світлана Валеріївна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

фікації та декомунізації було застосовано для подолання тоталітарного спадку і у багатьох країнах, попри те, що їх підходи до засад формування державної політики пам'яті могли суттєво різнитися. Проте саме подолання тоталітарного минулого і практики примирення після насильницького, переважно міждержавного чи міжетнічного, конфлікту найчастіше стають об'єктом уваги дослідників, коли йдеться про вивчення політики пам'яті [2].

У статті Жоржа Мінка «Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті» автор, ставлячи собі за мету «запропонувати нарис парадигми, нав'язаної здобутками політичної науки», припускає, що наприкінці минулого століття відбувся «певний зсув системи координат» [3]. Наслідком зсуву, стверджує Жорж Мінк, стало зростання по всій Європі ролі, «пов'язаної з колективною пам'яттю публічної політики, підкріпленої нормативно-правовими актами» [3].

З цим висновком важко не погодитися, адже пам'яттєва політика вже наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття стала важливим аспектом публічної політики (як на національних, так і на міжнародному рівнях) і, здається, не збирається полишати цих позицій. Водночас, формування вищезгаданої когнітивної та нормативної рамки не є наразі процесом завершеним і не показує, що дається світовій спільноті з легкістю.

Перші нормативні акти, що у другій половині ХХ століття регламентували окремі питання національної пам'яті в країнах Європи, стосувалися питань Другої світової війни і Голокосту. Проте невдовзі спектр питань розширився. Так, після прийняття в 1990 році у Франції закону, відомому як «Закон Гізо»* [4], що встановлював покарання за заперечення Голокосту, у 2001 році з'явився закон, що ним Франція визнавала геноцид вірмен 1915 року [5]. Попри те, що навколо обох нормативних актів точилися суперечки, їх запровадження не викликало гучних протестів ані серед інтелектуалів, ані на вулицях.

* У тексті назву закону відтворено у редакції, що була вжита в цитованій вище статті Жоржа Мінка.

Невдовзі по тому, у 2005 році, французький парламент ухвалив також закон, що містив позитивну оцінку наслідків французького колоніалізму. Цього разу реакція не забарилася: понад тисяча істориків об'єдналися в асоціацію «Свобода для історії», протестуючи проти «регламентації» історії на нормативному рівні. Очолив асоціацію знаний історик та політолог, член Французької академії, голова Вищої ради архівів та член ради директорів Управління французького телевізійного мовлення Рене Ремонд (René Rémond) [6], а по його смерті – П'єр Нора. Об'єднання одразу було підтримано найбільш знаними інтелектуалами і швидко здобуло значний вплив серед соціогумантаріїв не лише Франції, але й світу [7]. Після такого розголошу парламент Франції тривалий час до питань регламентації пам'яті звертатися не наважувався.

Лише через понад 10 років у французькому парламенті знову наважилися заговорити про пам'ять: у 2016 парламентарі підтримали урядовий законопроект, відповідно до якого заперечення будь-якого з визнаних судом геноцидів каратиметься штрафом у 45 тисяч євро [8]. Цього разу у законі вже не йшлося про те чи інше потрактування подій минулого, натомість бачимо пряму апеляцію до рішень, ухвалених у суді: у цьому випадку парламентарі не визначають, як саме слід потрактовувати ті чи інші події, покладаючись у цьому питанні на рішення суду, і обмежуються лише встановленням штрафних санкцій за заперечення того, що раніше було визнано судом.

У процесі напрацювання основних обрисів нормативної рамки, що визначає поле політики пам'яті в сучасній Європі та світі, Франція не лишилася поодиноким: того ж 2005 року, коли французький парламент ухвалив закон з оцінкою французького колоніалізму, парламент німецький ухвалив нормативний акт, відомий як «Вірменська резолюція», засудивши на законодавчому рівні масові вбивства вірмен у 1915 році [9]. Численна турецька меншина Німеччини була обурена ухваленим рішенням, демонструючи своє невдоволення вуличними акціями, що тривали кілька днів. Проте німецькі парламентарі лишилися при своїй думці [10].

Історія мала продовження в 2016 році, коли Бундестаг ухвалив резолюцію, якою не просто засуджував масові вбивства вірмен в Османській імперії, але визнавав їх геноцидом. Офіційна позиція Туреччини полягає у відмові визнати ці події геноцидом: вони визнаються трагічними, проте трактуються як такі, що сталися в ході громадянського конфлікту, внаслідок якого постраждали різні соціальні та етнічні групи. Тож на резолюцію в Туреччині прореагували досить гостро: президент країни зробив заяву, в якій наголосив, що це рішення парламенту суттєво погіршить відносини між країнами, посла Туреччини було відкликано для консультацій, проте згодом прем'єр-міністр Туреччини все ж заявив, що Анкара не бажає псувати стосунки з Берліном, хоч і засуджує ухвалення Бундестагом цієї резолюції [11].

Нині Бундестаг перебуває в процесі розгляду резолюції щодо визнання геноцидом ще одного масового вбивства, скоєного в першій половині ХХ століття – Голодомору. У травні 2019 року на сайті Бундестагу було створено петицію з вимогою ухвалити резолюцію, якою б Голодомор було визнано геноцидом. Петиція набрала більше 70 тисяч підписів, що майже на 20 тисяч більше мінімально необхідної кількості для того, щоб її було розглянуто. 21 жовтня 2019 року відбулося відкрите засідання петиційного комітету Бундестагу. Під час засідання з'ясувалося, що проти ухвалення відповідної резолюції виступає Міністерство зовнішніх справ (МЗС) Німеччини, апелюючи до неможливості визнання Голодомору геноцидом через те, що поняття геноциду не було визначено до кінця 1940-х років, та наголошуючи, що від штучного голоду постраждали не лише українці на теренах сучасної України, адже штучний голод мав і інших жертв, які зазнали його на теренах, нині контрольованих Москвою. Офіційну позицію федерального уряду, як повідомив Укрінформ, було представлено державним секретарем МЗС Німеччини Міхаелем Ротом, який недвозначно заявив, що уряд Німеччини «всіляко поділяє біль України, але виступає проти юридичного визнання Голодомору геноцидом. Голодомор в Україні в 1932 – 1933 роках, на думку держсекретаря зовнішньополітичного відомства, – це «страшний, жахливий голод, за який несуть відповідальність люди

і який призвів до загибелі мільйонів людей саме від голоду». Але, продовжив дипломат, «між політичною та міжнародно-правовою оцінкою є відмінність» [12].

Не всі члени комітету поділяють позицію, заявлену МЗС Німеччини, а дехто з них, як ось Арнольд Фаатц, прямо наголошує, що вважає відхилення петиції на підставі аргументів, наведених МЗС, рішенням, яке продиктоване небажанням псувати стосунки з Москвою, акцентуючи на тому, що вважає заявлену аргументацію досить небезпечною [13]. Наразі рішення комітету ще невідоме, проте попри висловлені деякими членами комітету обґрунтовані сумніви у вагомості наведених МЗС заперечень петицію, імовірно, відхилять, покликаючись на аргумент, який, за умови його прийняття, мав би рівною мірою унеможливити визнання геноцидом не лише Голодомору, але й Голокосту та геноциду вірмен.

Позиція заявлена МЗС Німеччини та розгляд питання на відкритому засіданні петиційного комітету спричинили дискусію не лише в стінах Бундестагу, але й в Україні, в епіцентрі якої опинилася спільна українсько-німецька історична комісія. Після завершення засідання комітету в коментарі Укрінформу посол України в Німеччині висловив розчарування результатами роботи комісії та оголосив про намір наполягати на її переформатуванні. Підставою для різкої заяви посла стало те, що комісія відмовилася висловити свою думку щодо доцільності ухвалення Бундестагом резолюції про визнання Голодомору геноцидом [14]. У відповідь на критику український співголова цієї комісії Ярослав Грицак звинуватив посла у недостатній повазі, наголосивши, що той не намагався зв'язатися з ним особисто, а доручив це співробітникові посольства, дорікнув за недостатню увагу від держави до фінансування діяльності комісії, проте принагідно підтвердив, що МЗС Німеччини контактувало з ним щодо петиції перед розглядом її на засіданні комітету [15]. На офіційний запит до українсько-німецької історичної комісії, як стверджує посол України в Німеччині, він дістав відповідь, де зазначалося, що більшість членів комісії не лише «схилилися до думки про те, щоб не висловлювати свою позицію», але й вбачають підставою для цього

те, що «Голодомор є швидше питанням українсько-російських, ніж українсько-німецьких відносин» [16]. Натомість Ярослав Грицак у своєму коментарі акцентував увагу на тому, що українсько-німецька історична комісія є громадським об'єднанням, яке працює в міру сил та наявних можливостей, а якщо пан посол хоче «швидких й ефективних рішень, для цього є Інститут національної пам'яті. Там розв'язання таких ситуацій входить в опис службових обов'язків, і люди там одержують за це державні зарплати» [15]. Натомість позиція Українського інституту національної пам'яті, на який покликається Ярослав Грицак, наразі лишається невідомою: жодних згадок про цю дискусію на офіційному сайті установи немає, а остання згадка про петицію, подану до Бундестагу, датована травнем: тоді, з покликанням на Укрінформ, сайт повідомляв про те, що необхідну для її розгляду кількість голосів було зібрано [17].

Непростими питання нормативного врегулювання політики пам'яті лишаються не лише для Німеччини. Скандалом супроводжувався нещодавній розгляд питань, пов'язаних з політикою пам'яті і в Польщі. У 2018 році польський парламент ухвалив правки до закону, що регламентує діяльність Інституту національної пам'яті – установи, діяльність якої спрямована на розслідування злочинів, учинених у період перебування Польщі під окупацією та у складі країн соцтабору. Широке обговорення цих положень відбулося не лише в самій Польщі, але й на міжнародному рівні. Нова редакція закону передбачала запровадження кримінальної відповідальності за заяви про причетність поляків до злочинів Третього рейху (йшлося, зокрема, про так звані «польські концтабори» – нацистські табори, що були розташовані на теренах Польщі) [18]. Ці положення викликали обурення в Ізраїлі [19] та США [20], де наголошували на неприпустимості накладання обмежень на дослідження питань, пов'язаних з трагедією Голокосту на догоду політичним інтересам. Закон також містив тези про «злочини українських націоналістів» та положення зі згадкою «Східної Малополющі» – проти цих формулювань виступила Верховна Рада України [21]. Врешті, після тривалого розгляду, в 2019 році, Конституційний суд Польщі

визнав положення, що спричинили скандал, такими, що не відповідають Конституції Польщі [22].

У загальносвітовому хорі обурення правками до польського закону лише заява канцлера Німеччини звучала в іншому тоні: в ній йшлося про те, що Німеччина визнає свою відповідальність за все, що сталося в ході Голокосту, в тому числі і за те, що відбувалося у таборах, розташованих на теренах Польщі: «Це були концтабори, відповідальність за які несе Німеччина, ця відповідальність зберігається, і кожен новий уряд Німеччини буде продовжувати цю відповідальність нести» [23], – заявила Ангела Меркель. Заяву аналогічного змісту зробив і міністр закордонних справ Німеччини Зігмар Габріель: «Немає ні найменшого сумніву в тому, хто несе відповідальність за табори смерті, управління ними та вбивство мільйонів європейських євреїв, а саме – німці. Організоване масове вбивство було вчинено нашою країною і ніким іншим. Окремі колаборанти не змінюють цього» [24].

У 2019 році дискурс прийняття відповідальності продемонструвала ще одна країна. 19 липня Верховний суд Нідерландів підтвердив рішення суду попередньої інстанції, яким визнав провину держави (з рядом обмовок і формулюванням «частково») за загибель 350 босняків-мусульман унаслідок масової різанини в Сребрениці в 1995 році. Масові вбивства в Сребрениці прийнято вважати найбільшим воєнним злочином в Європі з часів Другої світової війни.

У липні 1995 року нідерландські солдати зі складу миротворчих сил ООН передали до рук боснійських сербів 350 чоловіків-мусульман, що шукали порятунку на базі миротворців у Потокарі. Видані миротворцями чоловіки були вбиті. У 2007 році Міжнародний трибунал в Гаазі у справі колишньої Югославії визначив події в Сребрениці як геноцид, проте звинувачень нідерландським миротворцям, що мали забезпечувати мир, а натомість прирекли на вірну загибель понад триста осіб, тоді не висувалося. Натомість у 2019 році суд дійшов висновку, що нідерландські миротворці мали знати, яка доля чекає тих, кого вони видали боснійським сербам [25].

Таким чином, події останніх років дають підстави висловити обережне припущення про деякі ознаки утвердження в публічній політиці пам'яті зразків прийняття відповідальності та визнання провини зафіксованих на правовому рівні, а також обмеження законодавчого регулювання тими питаннями, що ґрунтуються на раніше ухвалених рішеннях суду. Проте ці випадки наразі лишаються поодинокими, а традиція на законодавчому рівні визначати «правильне» трактування історії та регламентувати пам'ять, керуючись політичною доцільністю, все ще превалює.

Наразі політика пам'яті, яка вже наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття стала важливою складовою публічної політики (як на національних, так і на міжнародному рівнях) і далі утверджується в цій ролі. Водночас, формування її когнітивно-нормативної рамки нині не є процесом завершеним та таким, що дається світовій спільноті з легкістю. Попри це, цей процес, імовірно, наближає її (хоч і вельми повільно та нелінійно) до того етапу, коли засади формування політики пам'яті щодо злочинів проти людяності набудуть універсального характеру незалежно від того, ким і проти кого вони були вчинені. Проте нині спроби унормування пам'яті відповідно до політичної доцільності (і, принаймні почасті, спроби на законодавчому рівні регламентувати власне історію як науку) попри їх публічно наголошувану окремими політиками та інтелектуалами небезпечність усе ще лишаються доволі поширеним явищем.

1. Детальніше про це див: Ромайке С. Правосуддя перехідного періоду в Німеччині після 1945 та 1990 років. URL: https://www.purembergacademy.org/fileadmin/media/pdf/publications/TJ_in_Germany-UKR-FINAL.pdf

2. Детальніше про досвід Німеччини та застосування його в світі див.: Європа та її болісні минувшини / авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннаром; [пер. з фр. Є. Марічева]. Київ: Ніка-Центр, 2009. 272 с.; Ромайке С. Правосуддя перехідного періоду в Німеччині після 1945 та 1990 років. URL: https://www.purembergacademy.org/fileadmin/media/pdf/publications/TJ_in_Germany-UKR-FINAL.pdf

nurembergacademy.org/fileadmin/media/pdf/publications/TJ_in_Germany-UKR-FINAL.pdf; Інституалізація історичної пам'яті як складова формування національної єдності в країнах світу: досвід для України / А.Кудряченко, С.Толстов, Т.Метельова, В. Солошенко [та ін.]. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». 2018. 60 с.; Гриневич В. Подолання тоталітаризму і колоніалізму: трансформації культури та ідеології сучасної України. URL: <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/totalitarianism1>

3. Жорж Мінк. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті. URL: http://uamoderna.com/images/archiv/15/4_UM_15_PolitykaPamiaty_Mink.pdf

4. Loi n° 90-615 du 13 juillet 1990 tendant à réprimer tout acte raciste, antisémite ou xénophobe. . URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000532990&dateTexte=&categorieLien=id> «Закон Гізо» відомий за ім'ям його автора Жана-Клода Гізо [Jean-Claude Gaysot].

5. Loi n°2001-70 du 29 janvier 2001 relative à la reconnaissance du génocide arménien de 1915. URL: <http://www.assemblee-nationale.fr/11/dossiers/genocide.asp>

6. René Rémond // Who's Who in France. URL: https://www.whoswho.fr/decade/biographie-rene-remond_6384

7. Детальніше про перипетії ухвалення згаданих у тексті законів у Франції див.: Жорж Мінк. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті. URL: http://uamoderna.com/images/archiv/15/4_UM_15_PolitykaPamiaty_Mink.pdf Детальніше про позицію французьких інтелектуалів щодо оцінок колоніального спадку Франції та війни в Алжирі див.: П'єр НОРА. Історія як захист від політики. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/117-pier-nora-istoriia-iak-zakhyst-vid-polityky>

8. У Франції хочуть карати штрафами заперечення геноцидів. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/news/42917-u-frantsii-hochut-karati-shtrafami-zaperechennya-genotsidiv.htm>

9. Erinnerung und Gedenken an die Vertreibungen und Massaker an den Armeniern 1915 – Deutschland muss zur Versöhnung zwischen Türken und Armeniern beitragen. URL: <http://dipbt.bundestag.de/dip21/btd/15/056/1505689.pdf>

10. Турки обурені «вірменською резолюцією» Бундестагу. URL: <https://p.dw.com/p/AOFQ>

11. Резолюція Бундестагу про геноцид вірмен: Ердоган розчарований діями Меркель. URL: <https://p.dw.com/p/1J0Wh>

12. Український Голодомор і Німеччина: вибір між совістю та Москвою. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2804509-ukrainskij-golodomor-i-nimeccina-vibir-miz-sovistu-ta-moskvou.html>

13. Петиція в Бундестазі: МЗС Німеччини проти визнання Голодомору геноцидом. URL: <https://p.dw.com/p/3RdqJ>

14. Україна розчарована роботою Німецько-української історичної комісії – посол. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2803304-ukraina-rozcarovana-robotou-nimeckoukrainskoi-istoricnoi-komisii-posol.html>

15. Голодомор – це геноцид, але в політику ми не граємо: відповідь історика Грицака на звинувачення. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2019/10/28/7102341/>

16. Мовчання буває злочинним: чому історик Грицак має піти з українсько-німецької комісії. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2019/10/24/7102246/>

17. Петиція про Голодомор на сайті бундестагу набрала необхідну кількість голосів. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/petyciya-pro-golodomor-na-sayti-bundestagu-nabrала-neobhidnu-kilkist-golosiv>

18. Польський закон про Голокост: суперечка загострюється. URL: <https://p.dw.com/p/2sBMK>

19. В Ізраїль на переговори щодо закону про Інститут нацпам'яті вирушить польська делегація. URL: https://dt.ua/WORLD/v-izrayil-na-peregovori-shchodo-zakonu-pro-institut-nacpam-yati-virushit-polska-delegaciya-270644_.html

20. США закликали переглянути Польщу законопроект про Голокост. URL: https://dt.ua/WORLD/ssha-zaklikali-pereglyanuti-polschu-zakonoproekt-pro-golokost-267883_.html

21. Рада прийняла заяву у зв'язку з польським законом про «українських націоналістів». URL: https://dt.ua/POLITICS/rada-priynyalazayavu-u-zv-yazku-z-polskim-zakonom-pro-ukrayinskih-nacionalistiv-268415_.html

22. У Польщі суд визнав неконституційними поправки про «українських націоналістів» в законі про ІПП. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-polshcha-antybanderivskyi-zakon/29715398.html>

23. Меркель зробила гучну заяву щодо «антибандерівського закону» Польщі. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/02/11/novyna/polityka/merkel-zrobyla-huchnu-zayavu-shhodo-antybanderivskoho-zakonu-polshhi>

24. Габріель щодо польського закону: за Голокост відповідальні німці. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/02/4/7077046/>

25. Суд визнав часткову провину Нідерландів у загибелі 350 боснійських мусульман під час геноциду в Сребрениці. URL.: https://espreso.tv/news/2019/07/19/sud_vyznav_chastkovu_provynu_niderlandiv_u_zagybeli_350_bosniyskykh_musulman_pid_chas_genocydu_v_srebnenyi